

ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ ЗАСОБАМИ МУЗЕЙНОЇ ПЕДАГОГІКИ НА ГУРТКОВИХ ЗАНЯТТЯХ В ДОШКІЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ

Палійчук О.В.

Україна, м. Запоріжжя, дошкільний навчальний заклад(ясла-садок)

№ 55 «Калиновий цвіт», Національний заповідник «Хортиця»

«Тільки той, хто любить, цінує і поважає
накопичене і збережене попереднім поколінням,
може любити Батьківщину, пізнавати її,
стати справжнім патріотом».

С.Міхалков.

«Кожний повинен знати свій народ, а в народі пізнати себе.

Якщо ти українець, то будь ним».

Г.Сковорода.

Музей і освітні заклади в меті своєї діяльності традиційно мають багато спільного: вони прагнуть виховувати почуття патріотизму, свідоме ставлення до надбань світової та вітчизняної науки і культури; розвивати мислення, творчі здібності та певні практичні навички, стимулювати творчу активність особистості тощо. Проте сьогодні музейна педагогіка ще маловивчена, потрібна єдина скоординована система, можливо новий виокремлений предмет в школі, в дошкільному закладі. Потрібно впроваджувати в освіту засоби музейної педагогіки. Музей у сучасному світі є не лише місцем збереження, обліку та вивчення пам'яток культури. Сьогодні музей — це культурно-освітній заклад, який ставить перед собою, окрім специфічних професійних завдань, також широкі наукові, просвітницькі, науково-освітні, естетичні та виховні завдання. Можна стверджувати, що сучасний музей - це своєрідний центр духовної культури майбутнього. Таке розуміння ролі і місця музею в останні десятиліття зробило актуальним сприйняття музею як цілісного соціального інституту з його багаточисленними функціями, напрямками, формами в їх органічній взаємодії.

У цей складний і суперечливий час, коли у багатьох людей зростає національна свідомість, інтерес та повага до національної культури, історії свого народу, мови, однією з важливих педагогічних задач, визначених законом України «Про дошкільну

освіту», є виховання у дітей любові до батьківщини, шанобливого ставлення до родини, поваги до народних традицій та звичаїв, державної мови, національних цінностей українського народу, а також цінностей інших націй і народів, свідомого ставлення до себе, оточення та довкілля. Державним стандартом дошкільної освіти є Базовий компонент дошкільної освіти. Його мета – забезпечення життєвої компетенції дитини, до змісту якої входить і поняття «бути громадянином своєї країни, патріотом свого народу» [1].

Актуальність питання патріотичного виховання дошкільників обумовлюється тим, що формування громадянської позиції свідомого українця має полягати в активному обстоюванні традиційних для нашого менталітету чеснот: любові до рідної землі, товаришкості, розумної достатності, цінності родинного життя, духовного повсякденного буття, уважного ставлення до людей. З раннього дитинства, з перших років життя дитини починається плекання національної свідомості й самосвідомості, прищеплення моральних ідеалів та ціннісних орієнтирів.

Механізмом збереження і трансляції досягнень культури є музей, привабливість якого визначається тим, що він зберігає та пред'являє людині матеріалізовані результати його творчого потенціалу. Включення музею у загальноосвітній процес сприяє формуванню психологічної і моральної готовності людини не тільки жити в світі, що стрімко змінюється, але й бути суб'єктом соціокультурних перетворень. Тобто музей сприяє формуванню творчої особистості, яка освоївши текст гуманітарної культури і мистецтва, включає його в контекст особистого життя. Музейні пам'ятки не тільки інформують нас про минуле, вони подієві, дозволяють глядачу через сприйняття художніх образів, предметів минувшини реконструювати і пережити ту чи іншу епоху. Закладаючи ці паростки культури з раннього дитинства, формуємо ціннісне, особистісне, емоційно забарвлене ставлення до культурної спадщини своєї країни і світу, виховуємо майбутнього громадянина-патріота. В цьому процесі на допомогу приходять музей і музейна педагогіка.

Музейний простір, музейні експонати мають унікальну здатність впливати на інтелектуальні, вольові та емоційні сторони особистості дитини водночас. Кожна виставка, кожна експозиція є, власне, програмою передачі через експонати знань, навичок, суджень, оцінок, почуттів. Саме музей дає змогу донести до дітей надбання культури, сформувати у них стійку потребу отримувати естетичну насолоду від творів мистецтва, поповнювати свої знання про видатних людей, історичні події тощо.

У процесі споглядання та взаємодії з музейним предметом у свідомості людини відбуваються певні зміни, її природа визначає та виявляє з глибин підсвідомості приховані до певного часу естетичні відчуття та поняття, що набувають для неї цілком нового значення та смислу. Відповідно виникає ефект причетності до експонату, «занурення» до певної історичної епохи та нове розуміння її значення, трансформація цього розуміння у дійсність. Такий перехід визначають нові умови, що оточують людину (музейні предмети, урочиста атмосфера та взаємодія з іншими відвідувачами музею). Такий ефект має найбільшу значущість у ранньому віці, коли в дитини розвинута вразливість, а сприймання емоційно забарвлене. Це сприятливий вік для формування почуття прекрасного, моральних норм та виховання смаку, пробудження патріотичних почуттів. Музейні експонати, можуть слугувати для дитини об'єктом такого естетичного переживання, через що вона стане емоційно багатого, здатною глибоко, сильно і тонко відчувати і переживати. Полюбивши і освоївши цінності музейного простору надалі діти стануть вдячними відвідувачами музейних залів, культурних заходів, а отже – інтелігентними, добре вихованими освіченими людьми.

Почуття патріотизму багатогранне і не може бути визначене кількома словами. Це і любов до рідних місць, і гордість за свій народ, і відчуття своєї нерозривності з усім оточуючим. Любов маленької дитини починається з відношення до найближчих людей — батька і матері, любові до свого будинку, вулиці, дитячого садочка, міста. Діти повинні зрозуміти, що їх місто, ліс, річка, поле, пам'ятники, музеї — частинка Батьківщини. На це спрямована парціальна програма «Світ музею для дошкільнят», розроблена на базі дошкільного навчального закладу № 55 «Калиновий світ» та Національного заповідника «Хортиця».

Програму укладено відповідно до вимог програми розвитку, навчання та виховання дитини дошкільного віку «Дитина в дошкільні роки» та Базового компоненту дошкільної освіти. Дана програма враховує вікові особливості дітей середнього та старшого дошкільного віку, містить регіональний компонент ознайомлення дітей з особливостями Запорізького краю та укладена, виходячи з особливостей експозиції Музею історії запорозького козацтва та історико-культурного комплексу «Запорозька Січ» у Національному заповіднику «Хортиця».

Програма курсу розрахована на дітей середнього та старшого дошкільного віку, має загальний обсяг 30 занять, з яких 29 занять для дітей старшого дошкільного віку проводяться в дошкільному навчальному закладі та одне у вигляді екскурсії в Музеї

історії запорозького козацтва та історико-культурному комплексі «Запорозька Січ» на острові Хортиця. Заняття у дошкільному закладі містять теоретичну і практичну частину, де дітям пропонується різноманітна діяльність: малювання, розфарбовування, робота з шаблонами, ігри та вправи: рухливі, дидактичні, конструктивні, сюжетно-рольові, а також театралізації та пісенна творчість. Крім того, програма містить рекомендації для вихователів та батьків щодо закріплення матеріалу програми. Тривалість занять – 20 – 25 хв. Заняття проводяться один раз на тиждень. Кожне включає в себе організацію провідних видів діяльності: комунікативної, пізнавальної, перетворювальної, оцінно-контрольної.

В процесі розробки програми ми користувались дослідженнями з музейної педагогіки таких вчених як Т.Ю. Белофастова, С.М. Зоніна, Е.Ю., Караманова О.В., Лаврова, Б.А. Столяров, М.Ю. Юхневич та ін.[2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9].

Реалізація програми, спрямована на залучення дітей до предметного світу культури, мистецтва, історії, потребує від педагога глибокої обізнаності у сфері історичної минувшини, високої загальної культури, володіння методикою музейної педагогіки та досвіду роботи з дітьми дошкільного віку. Об'єктами емоційного переживання служать оригінальні експонати Музею історії запорозького козацтва та об'єктів історико-культурного комплексу «Запорозька Січ», новоробні музейні предмети, художня література, витвори мистецтва, музей дошкільного навчального закладу та міні-музеї в групах.

Історичний музей у дошкільному закладі був обраний нами не випадково, оскільки пріоритетним напрямком роботи дошкільної установи протягом декількох років є організація освітнього процесу з художньо-естетичним напрямком що реалізується за рахунок музейної педагогіки, через організацію різноманітних форм роботи з дітьми. Крім того, за свідченнями багатьох історичних джерел дошкільний заклад № 55 займає ту частину території, де розташовувалась у ХУІІІ ст.. Олександрівська фортеця Дніпровської лінії, що дала основу місту Запоріжжя у майбутньому. Таке історичне розташування дошкільного закладу, а також бажання батьків вихованців вивчати з дітьми історію рідного краю, специфіку музею і музейної справи, зробили наш вибір природнім.

У Музеї дошкільного закладу представлені оригінальні експонати різних епох: кам'яний вік – крем'яні знаряддя праці давніх людей, бронзовий вік – уламки кераміки, епоха Скіфії (І тис. до н.е.) – уламки кераміки, фібули, предмети ХІХ ст.. – рушник,

розбитий горщик, а також реконструкції: зменшені копії половецької скульптури XIII ст., предмети-реконструкції періоду козаччини – курильні трубки – люльки, булави, дерев'яна шабля і ніж, козацькі пояси, шапка, паперовий макет Запорозької Січі, зменшені копії гармат тощо. Крім того, колекція містить картини, фотографії, колажі, герб Запоріжжя, створений майстром по дереву, роботи дітей та батьків дошкільного закладу. Для успішної роботи гуртка створена фільмотека – документальні фільми, мультфільми, а також презентації Power.Point, багатий ілюстративний, дидактичний та ігровий матеріал.

В розвитку історичної свідомості та розвитку історико-географічної компетенції, творчої активності дошкільників велику роль відіграє предметне розвивальне середовище, що оточує дітей. Тому у всіх групах дошкільного закладу були створені міні-музеї, що покликані закріпити знання дітей, отримані на гурткових заняттях. Міні-музеї різноманітної тематики: «Писанкарства», «Кераміки», «Петриківський розпис», «Музей живопису», «Дерев'яної іграшки», «Обрядових свят» тощо. Це один з найважливіших напрямів патріотичного виховання — прилучення дітей до народознавства — вивчення культури, звичаїв рідного народу, шляхом ознайомлення з народними ремеслами, традиціями і обрядами. Залучення дітей до підготовки і відзначення свят народного календаря пробуджує в них любов до рідної землі, повагу до людей праці, інтерес до історії своєї країни. Виховання любові до Батьківщини, гордості за свою країну має поєднуватися із формуванням доброзичливого, толерантного ставлення до культури інших народів, до кожної людини окремо, незалежно від кольору шкіри та віросповідання. Необхідно сприяти формуванню в дітей етики міжнаціонального спілкування, яка передбачає симпатію, доброзичливість, повагу до людей різних національностей, що живуть в Україні, інтерес до їхнього буття, культури, традицій і звичаїв.

Значні потенційні можливості щодо патріотичного виховання дітей дошкільного віку мають спостереження у природному, культурному, соціальному довкіллі, екскурсії вулицями рідного міста, до історичних пам'яток, визначних місць, читання художньої літератури та слухання народної, класичної, сучасної музики, розглядання творів образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва, а також бесіди на різні теми, самостійне складання дітьми розповідей-міркувань відповідної тематики з метою вироблення у них власних ставлень і оцінок, суджень, цінностей, що стануть підґрунтям для подальшого формування переконань і світоглядної позиції особистості.

Унаочненню і кращому засвоєнню навчального матеріалу сприяють розглядання картинок, фотографій, перегляд відеофільмів, ілюстрування подій і явищ, причин і

наслідків дій та вчинків людей, моделей поведінки, варіантів розв'язання морально-етичних ситуацій засобами анімації на інтерактивній дошці. Не менш ефективною формою освітньої роботи з патріотичного виховання дошкільників є проведення спільних з батьками заходів (проектна діяльність, свята, розваги, виставки, конкурси)

Визнаючи ставлення дітей до духовного надбання українського народу, крім занять, передбачаємо звертати увагу на використання віртуальних та просто екскурсій, спеціальних дидактичних завдань, вправ, читання додаткової літератури, роздивляння фотоальбомів, відвідування пам'ятних місць, збір експонатів для міні-музею та Музею історії у дошкільному закладі.

Специфіка навчально-виховного процесу на матеріалах історичного музею полягає в тому, щоб допомогти дитині навчитися сприймати музейні експонати, розуміти мову експозиції, розбудити потребу до створення прекрасного у своєму побуті, сформувати почуття патріотизму. Мова йде про прилучення дітей до історії; знайомство з музеєм, музейними професіями, музейними експонатами; про оволодіння словниковим запасом на дану тематику; засвоєнні навичок стійкого історичного сприйняття.

Для активізації дитячого інтересу, зниження тривожності використовувалися:

- емоційна, яскрава, насичена прикладами розповідь педагога із власного досвіду відвідування музеїв у дитинстві;
- обговорення з дітьми тематики екскурсії, представлення інформації про музей, його історії, колекції, призначенні (без зайвих, що перевантажують деталей);
- розглядання фотографій, проспектів про музей, виставки, книг з добіркою зображення предметів, аналогічні колекції музею;
- проведення попередньої роботи з розглядання артефактів, документів, фотографій, книг, предметів, представлених у колекції музею;
- спільне з дітьми обговорення правил поведінки з поясненням і демонстрацією необхідності їхнього дотримання. Щоб переконати дітей у необхідності дотримання правил, педагог проводив ігрові завдання: навмисно говорив тихіше, говорив по мобільному телефону, перериваючи свою розповідь, уявляли, що в музей хтось приніс улюблену тварину тощо.

Ознайомлення зі специфікою музейної роботи дозволило дітям зрозуміти, яку важливу роль відіграють музейні професії в збереженні історичних артефактів, наскільки відповідально треба ставитись до музейних експонатів, дізнаватися про історію давніх предметів, зберігати їх у певних умовах. Це розвивало у дітей інтерес до музею і музейної справи, вони характеризували предмети, описували їх самостійно і за

схемою. Паралельно йшла робота щодо збагачення мовлення дітей виражальними засобами (метафорами, епітетами) розвитку умінь будувати промову, використовуючи речення різних типів, дотримуючись структури. Навчання включає розвиток уміння бачити головне й деталі в історичних предметах, розуміти їх значенні, уміти розповісти про них.

Ознайомлення з історією України дало можливість дітям відчутти часовий історичний простір, зрозуміти, що наша історія насичена різноманітними подіями та постатями. Діти із задоволенням сприймали інформацію про давніх людей, по специфіку їх життя у давнину, способи здобуття вогню, полювання тощо.

Найбільш значний розділ з вивчення історії запорозького козацтва викликає у дітей не тільки пізнавальний інтерес, а й естетичні враження, бажання пройти козацькі випробування і бажання змагання.

Для проведення занять підібрано й використовувалися фотографії історичних та природних пам'яток острова Хортиця, карти Хортиці (археологічна, природна та туристична), а також карта Дніпровських порогів, міні-скульптури половецької доби, предмети побуту періоду козаччини (миска, ложки, кружки, кружка-михайлик, відерце, рушник), зброя: дерев'яні шаблі, кинджали, маленькі копії гармат, булави), макет Запорозької Січі, одяг (шапка, козацькі пояси), предмети кінця XIX та XX ст. Створено каталог відеофільмів, презентацій, слайд-шоу. На заняттях використовується художнє слово.

Особливу увагу ми приділяли добору презентацій, історичних артефактів, відомостей про історію рідного краю відповідних віковим особливостям дітей, добору ігор – основному чиннику розвитку всіх психічних і пізнавальних процесів дитини.

На перший план висувалось завдання допомогти дитині побачити «музей» навколо себе, розкрити перед ним історико-культурний контекст музейних предметів та звичайних речей, що оточують його в повсякденному житті, навчити самостійно аналізувати, зіставляти, робити висновки.

Знайомство дітей з експонатами історичного музею супроводжувалося попередньою бесідою, що сприяло уточненню і систематизації уявлень про музей історії, його призначення, правил поведінки (або постановці пізнавальних питань), формуванню інтересу і почуття чекання зустрічі з музейним працівником.

Протягом навчального року відповідно до плану діти мали можливість розширити свої знання про музей, музейні професії, музейні експонати, правила поведінки в музеї, отримати певні знання з історії України, дізнатись як жили давні люди, чим цікавий період бронзи, слов'янський період, Київська Русь, познайомитись з

життям і діяльністю київських князів — Олега, Ігоря, Ольги, Святослава Хороброго, Володимира Великого, Ярослава Мудрого, сформувати уявлення про життя козацького загалу, козацькі традиції, побут, військову справу, а також дізнатись про історію заснування міста Запоріжжя, його пам'ятні місця і розширити знання про острів Хортиця, як пам'ятки історії та природи. Діти старшого дошкільного віку мали можливість відвідування Музею історії запорозького козацтва та історико-культурного комплексу «Запорозька Січ» на острові Хортиця та ознайомлення з експозиціями даних об'єктів.

Для активізації уваги дітей, ініціювання інтересу, цікавості також проводилися наступні ігри і завдання:

- *ігрове завдання «Уяви себе давньою людиною».*

Дітям пропонувалось, одягнувши шкіряну жилетку, уявити себе давньою людиною і зробити кам'яну зброю;

- *ігрова вправа «Ми козачата».*

Дітям пропонувалося одягнутись, як козак, зав'язати правильно пояс і виконати елементи козацького танку «Гопак»;

- *ігрова вправа «Чарівні окуляри».*

Дітям пропонувалося «надягти чарівні окуляри» і побачити найвеселіше, найтихіше, найсмутніше, найяскравіше, найбільше, найнезвичайне, найдорожче... у музейній експозиції;

- *гра «Археологи».* Дітям пропонувалось у великому ящику з піском, використовуючи приладдя археологів, знайти давній артефакт;

- *ігрова вправа «Зробимо паспорт музейного предмету».*

На папері треба обвести шаблон і розфарбувати відбите зображення.

Дітям пропонувалося довідатися в дорослих – батьків, відвідувачів експозиції – щось нове про музейний предмет, що сподобався. Як варіант ігрової вправи використовувалася рольова гра, у якій дошкільники виступали у якості «журналістів, що беруть інтерв'ю у батьків, відвідувачів», «іноземців, що прагнуть якнайбільше довідатися про картину, скульптуру».

Для розвитку музейного сприйняття, умінь бачити і розуміти музейну експозицію і засоби виразності музейних предметів, способи подачі експозиційних предметів, удосконалювання емоційно-естетичних і пізнавальних здібностей нами використовувалися ефективні методи і прийоми:

- *ігрова вправа «Влаштуймо виставку».*

Дітям пропонувалось створити експозицію із запропонованих предметів, об'єднавши їх за певною тематикою;

- ігрова вправа *«Визнач предмети для фондосховища»*.

Дітям пропонувалось розкласти предмети за матеріалом їх виготовлення на різні столи, що символізували різні фондосховища (столи позначені відповідними картками).

Для **активізації вираження власних вражень**, розвитку історичного сприйняття (умінь вдивлятися в історичний артефакт, відгукуватися на предмети старовини);

- ігрове завдання *«Знайди подібний предмет на столі»*, порівнявши його із зображенням на екрані ноутбуку, ілюстрації, картинки в книзі».

- ігрова вправа *«Що бачимо, чуємо, відчуваємо, переживаємо»*.

Дітям пропонувалося, розглядаючи картинку розповісти, що вони бачили чули, які емоції відчували, який настрій викликала в них ілюстрація;

- прийом *«Додумування»*.

Дітям пропонувалося придумати події до і після зображених на картинці;

- прийом *«Розмова з музейним експонатом»*

Дітям пропонувалося запитати у давнього предмета: *«Де він народився? Хто його зробив? Що він бачив? Для чого він був потрібен?»*

- прийом *«Яким був цей предмет?»*, до того як його розбили. Діти уявляють яким раніше був керамічний горщик або грецька амфора у ту пору, коли їх тільки зробили.

Діти з нетерпінням чекали музейних занять, що викликали у них позитивні емоції, інтерес, естетичну насолоду. Також проводилися постійні заняття, спрямовані на систематизацію й узагальнення засвоєного матеріалу. Батькам рекомендовано планувати сімейне дозвілля, відвідувати музеї, виставки, галереї, обговорювати бачене в музеї.

Для активізації висловлення вражень від відвідування музейної виставки, побачених предметів педагог пропонував дітям скласти розповідь, лист бабусі, казкову історію, заповнити *«Книгу відгуків музею»*. Педагог пропонував дошкільникам намалювати: *«Мені сподобався експонат...»*, *«Що запам'яталося більше всього»*. При цьому не прагнув до подібності з оригіналом, важливо виразити емоції, почуття колірною гамою, незвичайним зображенням, цікавим образом.

На даному етапі акцент робився на активізацію творчої і пізнавальної діяльності дошкільників, прояв їхніх інтересів, переваг. Своєрідним девізом етапу було

вираження «До педагога з питанням». Діти відправлялися до дорослого, щоб добути інформацію, необхідну для виконання творчого завдання, або знайти відповідь на поставлене питання («А скільки років цьому предмету?», «Як зробили цей предмет?», «За допомогою чого його прикрашали?», «А для чого був потрібен цей предмет?»).

Таким чином, музей та музейна педагогіка сприяли вирішенню освітніх завдань художньо-естетичного, історико-географічного і пізнавального розвитку дітей, став основою пізнання історії краю і сприйняття краси.

Робота з дітьми спонукала керівника гуртка до глибокого занурення до питання формування історико-географічної компетенції дітей, пошуку реально діючих методів та прийомів роботи. Системна робота педагога дозволила сформувати у дошкільників емоційно-ціннісне сприйняття навколишнього світу, збагатити історичний досвід, зрозуміти мову експонатів, експозиції історичного музею, залучила дітей до культури свого народу та інших народів світу, навчила бачити, відчувати, дивуватись, захоплюватись цікавим світом історичної науки; привчила до здатності концентрувати увагу, уяву, образне мислення, розвивала пам'ять, творчу фантазію, навички творчого пошуку, розширила асоціативні зв'язки, дозволила виробити своє особисте ставлення до предметів експозиції, сформувати свою особисту думку на історичні події та сформувати стійкі патріотичні почуття.

Використання оригінальних артефактів, новоробних предметів різних історичних епох обумовило підвищення рівня історичної обізнаності, естетичної культури дітей, вироблення ціннісного ставлення до культурного надбання, предметів старовини, прищеплення бажання до спілкування з музейними експонатами, виховання свідомого патріота свого краю. Діти старшого дошкільного віку більш зацікавленіше сприймали інформацію про історичні події минувшини, відгукувались на сучасні події та сприймали культурне надбання як частину сьогодення і усвідомлювали свою відповідальність не тільки за його збереженість.

Література:

1. Базовий компонент дошкільної освіти (нова редакція), Київ, 2012. – 30.
2. Белофастова Т.Ю. Педагогічні засади діяльності музею як соціальнокультурного центру. [Автореф. дис. канд. пед. наук]. К.: КНУКіМ, 2003. – 17 с.;
3. Зонина С.Н. Эстетическое воспитание школьников средствами музейной экспозиции. Автореф. дис. канд. пед. наук. М.: Институт общего образования, 1999.;
4. Караманов О.В., Ласкій І.В. «Педагогічний марафон» як форма ефективної організації взаємодії з учнями у музейному просторі. / Роль музеїв у культурному просторі України й світу: стан, проблеми, перспективи розвитку музейної галузі (Збірник матеріалів загальноукраїнської

наукової конференції з проблем музезнавства, присвяченої 160-річчю заснування Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І.Яворницького). – Випуск 11. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2009, – 608 с., с. 553-558.

5. Караманов О.В. Роль музейної педагогіки у процесі соціалізації особистості / Вісник Львівського університету. Серія педагогічна 2007, Вип 22. С. 58-64.
6. Лаврова Е.Ю. Эстетическое воспитание учащихся в системе взаимодействия «школа – художественный музей». М.: Принт-Плюс, 2007. – 141 с.;
7. Столяров Б.А., Бойко А.Г. Концепция педагогического взаимодействия художественного музея и системы образования. Художественный музей в образовательном процессе. СПб.: Специальная Литература, 1989.;
8. Столяров Б. Детский сад и музей: проблемы и перспективы взаимодействия в культурном пространстве, режим доступа: <http://www.obrazpress.ru/index>.
9. Юхневич М.Ю. Я поведу тебя в музей: Учебное пособие по музейной педагогике/ М.Ю. Юхневич. Министерство культуры РФ, Рос. Институт культурологи. – М., 2001. – 224 с.